

Київський університет імені Бориса Грінченка

ОЛІЙНИК АЛЛА МИХАЙЛІВНА

УДК 373.5.02:811.161.2'366(043.3)

**МЕТОДИКА НАВЧАННЯ МОРФОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ СТАРШОКЛАСНИКІВ НА ПРОФІЛЬНОМУ РІВНІ**

13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова)

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Київському університеті імені Бориса Грінченка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор
Горошкіна Олена Миколаївна,
Інститут педагогіки НАПН України,
головний науковий співробітник
відділу навчання української мови та літератури.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Бакум Зінаїда Павлівна,
Криворізький державний педагогічний
університет, професор кафедри української мови;

кандидат педагогічних наук, доцент
Мордовцева Наталія Валеріївна,
ННІ педагогіки і психології
ДЗ «Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка»
(м. Старобільськ)
завідувач кафедри української філології.

Захист дисертації відбудеться «05» листопада 2020 р. о 13 год. 30 хв. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.133.05 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Тимошенка, 13-Б.

Автореферат розіслано «__» _____ 2020 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Р. С. Дружененко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасні соціальні виклики, спричинені глобалізацією, утвердженням тенденцій відкритого суспільства, інформатизації, інноваційності в усіх його галузях, зумовлюють необхідність посилення вимог до змісту та якості освіти. Особливої актуальності набуває потреба розроблення ефективних освітніх технологій, що сприяють усебічному розвитку особистості учня, формування в нього готовності до самореалізації в умовах динамічних суспільних змін.

Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти, Закон України «Про освіту», концепція «Нова українська школа» зорієнтовують на зміни освітньої системи, визначаючи необхідність оновлення змісту, технологій навчання. Потребує перегляду цілевизначення, оскільки в нинішніх соціальних умовах навчання української мови має бути орієнтованим не на формальне засвоєння знань, формування практичних умінь і навичок, а на розвиток критичного мислення, мовної стійкості, лінгвокреативності. У цьому контексті навчання морфології – це не тільки засвоєння системи морфологічних знань, що є інструментальним складником предметної компетентності учня, а й процес розвитку особистості, формування в неї здатності до продуктивної взаємодії й ефективної комунікації, вироблення вмінь керувати власною пізнавальною діяльністю, передусім на основі усвідомлення функцій мови та способів їх використання.

Окремі аспекти проблеми навчання морфології в школі розглядали лінгвісти (Т. Видайчук, Л. Мацько, М. Плющ, М. Шкільник та ін.), лінгводидакти (З. Бакум, О. Біляєв, Н. Бондаренко, Н. Голуб, О. Горошкіна, Т. Груба, Н. Дика, О. Караман, С. Караман, О. Копусь, О. Кучерук, Г. Лещенко, В. Мельничайко, Н. Мордовцева, С. Омельчук, М. Пентилюк, І. Хом'як, С. Яворська та ін.). У межах дисертаційних робіт означену проблему досліджували С. Омельчук (методика навчання морфології української мови в основній школі на засадах дослідницького підходу), О. Полінок (формування граматичної компетентності учнів 10 класу з використанням методу проєктів у процесі навчання української мови).

Як свідчить практика, навчання морфології української мови (профільний рівень) певною мірою затеоретизовано, оскільки спрямоване на поглиблене опрацювання теоретичних питань мовної структури; прикметною ознакою методики навчання морфології є зорієнтованість на академічні досягнення учнів. У результаті учні здебільшого заучують мовознавчі визначення, правила, почасти не усвідомлюючи сутності тих явищ, які вони позначають, та перспективи застосування здобутих знань у комунікативній практиці. На периферії дослідницьких інтересів перебуває формування в учнів ціннісного ставлення до мови як динамічної системи, що перебуває в постійному розвитку, відповідальності за мовленнєвий вчинок.

В українській лінгводидактиці донині не розроблено методики навчання морфології української мови на профільному рівні; в освітньому процесі

недостатньо зrealізовано потенціал особистісно зорієнтованого, діяльнісного й компетентнісного підходів, що відповідають концептуальним положенням сучасних освітніх перетворень в Україні. Відтак констатуємо наявність невідповідностей і протиріч між:

- соціальним замовленням на людину, яка засобами мови успішно розв'язує суспільно й життєво значущі проблеми, та необхідністю оновлення змісту навчально-методичного забезпечення навчання української мови для профільного рівня.

- рівнем теоретичного осмислення проблеми й недостатнім методичним інтерпретуванням положень функційної граматики, що унеможлиблює впровадження результатів новітніх досліджень в освітній процес;

- значним комунікативно-розвивальним потенціалом морфології й низьким рівнем зацікавленості учнів під час навчання граматики;

- соціальною важливістю мовної підготовки випускників та недостатнім рівнем розроблення методики навчання морфології української мови на профільному рівні.

Необхідність розв'язання означених суперечностей, актуальність і недостатня наукова розробленість проблеми зумовили вибір теми дослідження **«Методика навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол №5 від 29 травня 2014 року) та узгоджено рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №6 від 17 червня 2014 року).

Об'єктом дослідження є процес навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні.

Предмет дослідження – форми, методи, прийоми, засоби навчання морфології української мови на профільному рівні.

Мета дослідження полягає в розробленні, теоретичному обґрунтуванні методики навчання морфології української мови учнів старших класів (профільний рівень).

Відповідно до мети визначено такі **завдання**:

1. Обґрунтувати теоретичні (лінгвістичні, психолінгвістичні та лінгводидактичні) засади навчання морфології української мови старшокласників закладів загальної середньої освіти..
2. З'ясувати й уточнити сутнісні характеристики базових понять дослідження.
3. Проаналізувати зміст чинного навчально-методичного забезпечення з української мови для учнів 10 класу закладів загальної середньої освіти.
4. Здійснити моніторинг рівнів вимірювання навчальних досягнень старшокласників профільної школи з морфології української мови.

5. Розробити й експериментально перевірити ефективність розробленої методики навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: філософські положення про єдність свідомості й діяльності; учення про природу мови як засіб пізнання й спілкування; співвідношення мови й мовлення; основні положення функційної граматики, психолінгвістики, психології про природу мовленнєвої діяльності; зокрема студії Н. Бабич, І. Вихованця, О. Грипас, А. Грищенко, К. Городенської, А. Загнітка, М. Калька, Г. Козачук, Т. Космеди, Л. Мацько, М. Плющ, О. Селіванової, М. Шкільника та ін., що визначають відбір змісту навчання морфології в профільній школі; дидактів А. Алексюка, О. Пометун, А. Хуторського та ін., що визначають принципи організації навчання на основі різних підходів; лінгводидактів З. Бакум, О. Біляєва, Н. Бондаренко, Н. Голуб, О. Горошкіної, Т. Грубої, О. Караман, С. Карамана, О. Кулик, О. Кучерук, С. Омельчука, М. Пентилюк, О. Семенов, Т. Симоненко, С. Яворської та ін., у яких розроблено методичні засади навчання морфології; а також студії психологів та психолінгвістів (М. Жинкін, І. Зимня, Г. Костюк, О. Леонтьєв, А. Лурія, В. Моляко, Е. Помиткін, І. Синиця, Ю. Швалб ін.); законодавчі та нормативні документи з питань мовної освіти.

Для реалізації поставлених завдань було використано такі **методи дослідження:** *теоретичні:* аналіз і синтез філософської, лінгвістичної, психолого-педагогічної, методичної літератури з обраної проблеми для визначення поняттєво-категорійного апарату й обґрунтування теоретико-методичних засад дослідження; аналіз навчально-методичного забезпечення курсу української мови (профільний рівень); розроблення методики навчання старшокласників морфології української мови на профільному рівні; *емпіричні:* спостереження за освітнім процесом, анкетування учнів і вчителів, бесіда, тестування, педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний етапи), під час якого перевірялася ефективність розробленої методики навчання старшокласників морфології української мови на профільному рівні; *статистичні:* якісне та кількісне оброблення результатів педагогічного експерименту для опрацювання отриманих результатів, їх порівняльного аналізу, визначення критеріїв, показників рівнів вимірювання навчальних досягнень старшокласників з морфології української мови профільного рівня та перевірки ефективності розробленої методики.

Вірогідність наукових результатів і висновків забезпечено методологічною та теоретичною обґрунтованістю вихідних положень дослідження; опорою на здобутки сучасного мовознавства, психології, лінгводидактики; сукупністю використаних методів дослідження, організацією педагогічного експерименту й позитивними результатами експериментального навчання.

Експериментальна база дослідження. Матеріали дослідження впроваджено в освітній процес шкіл I – III ступенів міста Києва № 8, № 9, № 225 та спеціалізованої школи № 14 імені українського професора

Грушевського Сергія Федоровича, Рівненської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 23 Рівненської міської ради, Потіївського навчально-виховного об'єднання Київської області Білоцерківського району «Загальноосвітня школа I-III ступенів – Дитячий садок».

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше обґрунтовано* теоретичні (лінгвістичні, психолінгвістичні та лінгводидактичні) засади навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні; *з'ясовано* зміст понять «принцип історизму», «принцип організації навчання на дослідницьких засадах», «принцип активізації самостійної роботи учнів», *уточнено* сутність і структуру лінгводидактичних термінів «методика навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні», «методична адаптація»; *розроблено* методику навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні; *запропоновано* систему вправ і завдань для поглиблення знань старшокласників з морфології української мови; *здійснено* моніторинг рівнів вимірювання навчальних досягнень старшокласників профільної школи з морфології української мови, *подальшого розвитку набули* положення про оптимізацію мовної освіти профільного рівня старшокласників шляхом системного використання внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків під час навчання морфології української мови.

Практичне значення дослідження. Основні положення й висновки дисертації, запропонована методика навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні, розроблений дидактичний супровід можуть бути використані в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти під час навчання української мови; на заняттях із методики навчання української мови в закладах вищої освіти; для створення підручників і навчально-методичних посібників, в організації науково-дослідницької роботи студентів, проведенні педагогічної практики, а також у післядипломній освіті на заняттях зі слухачами курсів.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження, висновки та основні положення викладено під час виступів на науково-практичних конференціях різного статусу: а) *міжнародних*: XI, XII науково-практичних інтернет-конференціях «Тенденції і перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (Переяслав-Хмельницький, 30-31 травня 2015 р., 30 червня 2016 р.), «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри» (м. Кривий Ріг, 2015, 2017), «Реалізація компетентісно орієнтованого навчання в освіті: теоретичний і практичний аспекти» (4 листопада 2019 р. м. Київ); б) *всукраїнських*: «Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки» (Київ, 2014), «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (Переяслав-Хмельницький, 2015), «Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки» (Київ, 2016), «Лінгвістичний і лінгводидактичний дискурсивний простір: здобутки і перспективи» (м. Київ, 12-13 жовтня 2017 р.); «Образне слово Луганщини» (Старобільськ, 15 травня 2019 р.). Перебіг та результати дослідження

обговорено на засіданнях кафедри української мови Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка.

Публікації. Результати дисертаційної праці висвітлено у 17 публікаціях (15 – одноосібних та 2 – у співавторстві), із них 4 – у наукових фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному виданні.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів та висновків до них, загальних висновків, додатків, списку використаних джерел, що містить 328 найменувань. Зміст дисертації викладено на 342 сторінках, з них – 186 сторінок основного тексту. У роботі вміщено 5 таблиць, 12 діаграм, додатки становлять 124 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет; розкрито наукову новизну й практичне значення, методи дослідження; подано відомості про апробацію, упровадження, вірогідність одержаних результатів.

У першому розділі – **«Теоретичні засади навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні»** – обґрунтовано лінгвістичні, психолого-педагогічні засади навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні, з'ясовано й уточнено сутнісні характеристики базових понять дослідження,

Аналіз і синтез спеціальної літератури засвідчує, що проблемі навчання морфології присвячено чимало досліджень мовознавців (Л. Булаховський, Т. Видайчук, В. Виноградов, І. Вихованець, Д. Ганич, К. Городенська, А. Грищенко, М. Жовтобрюх, А. Загнітко, Л. Мацько, В. Ожоган, М. Калько, Г. Козачук, М. Плющ, О. Селіванова, Л. Скворцов, М. Сулима та ін.) та лінгводидактів (З. Бакум, О. Біляєв, Н. Бондаренко, Є. Голобородько, Н. Голуб, О. Горошкіна, Н. Дика, Р. Дружененко, О. Караман, С. Караман, В. Мельничайко, Н. Мордовцева, С. Омельчук, М. Пентиліук, М. Стельмахович, М. Шкільник та ін.), у працях яких визначено й обґрунтовано зміст термінів «морфологія», «частини мови». С. Бевзенко і Г. Козачук одноставні в тлумаченні морфології як розділу граматики, що вивчає форми слів, щоправда, Г. Козачук виокремлює ще словозміну і формотворення та частини мови як граматичні складники; М. Плющ називає частини мови явищами, «що характеризують граматичну природу слова як граматичні одиниці мови». А. Грищенко обґрунтовує особливості будови (морфемний склад) слів і творення їх форм; І. Вихованець та К. Городенська розглядають морфологію як «вчення про граматику слова, про граматичні класи і морфологічні категорії частин мови, про словозміну, про власне-морфемі, аналітичні морфемі і слова-морфемі для вираження морфологічних і синтаксичних значень». У чинній програмі (профільний рівень) морфологію визначено як розділ мовознавства про частини мови; акцентовано, що в процесі опанування означеного розділу учні повинні знати граматичні категорії, граматичні значення і граматичні форми, а також основні способи вираження граматичних значень. На

профільному рівні, згідно з вимогами програми, увагу учнів привертають до основних понять морфології, словозміни, парадигми, словоформи, що посилює вимоги до рівня теоретичної підготовки.

У розділі з'ясовано, що поняття «частини мови» по-різному потлумачено в наукових джерелах. Традиційним є визначення частин мови на позначення лексико-граматичних класів слів, що виокремлюють на основі спільності синтаксичних, морфологічних і семантичних ознак. Студіювання наукової літератури дало підстави для твердження, що в працях українських науковців схарактеризовано поняття частин мови як структурно-семантичних розрядів слів, структурно-граматичних категорій морфологічних одиниць, типів морфологічних категорій і парадигм; визначено й описано вплив частин мови на стилістичне забарвлення тексту та його емоційно-експресивні відтінки; висвітлено функціонування морфологічних одиниць і категорій та зв'язків морфології з синтаксисом, словотвором. І. Вихованець, К. Городенська визначають *частини мови* як «семантико-граматичні класи слів, що характеризуються узагальненим граматичним значенням, абстрагованим від конкретних лексичних значень слів; структурою граматичних категорій; системою форм словозміни або її відсутністю; спільністю синтаксичних функцій». Таке визначення ми вважаємо найбільш повним, оскільки воно розлого пояснює сутність поняття з урахуванням різних лексико-граматичних характеристик. До того ж означене визначення є своєрідною матрицею для тлумачення й виокремлення будь-якої частини мови.

З'ясовано, що в сучасному мовознавстві останнім часом збільшено кількість праць, присвячених вивченню особливостей використання мовних фактів і структур у комунікативному аспекті, в умовах їх функціонування. Дослідження О. Грипас, А. Загнітка, М. Калька, Т. Космеди, О. Селіванової та ін. свідчать про посилення інтересу до функційного аспекту мови, мовленнєвої практики, особливостей функціонування мовних одиниць у мовленні, текстах різної жанрово-стильової належності. Сьогодні виокремлено такий науковий напрям, як функційна граматики, представлений студіями О. Бондарка, І. Вихованця, А. Загнітка, Г. Золотової та ін., у яких реалізовано функційний підхід до мови, згідно з яким простежується зміщення акцентів із досліджень іманентних ознак у статистичному аспекті на їх аналіз у процесі функціонування. Це зумовлює зміну лінгводидактичної парадигми, яка має бути орієнтованою на комунікативні потреби особистості й суспільства.

У розділі схарактеризовано психологічні чинники навчання морфології на уроках української мови (профільний рівень), оскільки результативність значною мірою залежить від знання вчителем психологічних особливостей старшокласників та їх урахування в освітньому процесі. Особливу увагу приділено розвитку пам'яті старшокласників. На основі результатів досліджень психологів (П. Блонський, Ф. Василюк, І. Зимня, С. Рубінштейн та ін.) з'ясовано, що запам'ятовування залежить не тільки від змісту навчального матеріалу, а й від ставлення до нього старшокласників. Необхідно запам'ятовувати насамперед вихідні положення, провідні ідеї, логіку доведень.

Зазначено, що закріплення матеріалу з морфології доцільно здійснювати на основі осмислення вивченого через урізноманітнення навчальних ситуацій, які потребують використання здобутих знань на практиці. Сконстатовано, що в старших класах доцільно використовувати завдання на встановлення логічних зв'язків між морфологічними одиницями, що ґрунтуються на повторенні вивченого про частини мови, наприклад, провести гру у формі лінгвістичної дуелі, що потребує сформованих умінь старшокласників довести свою думку шляхом добору чітких аргументів, зокрема щодо визначення граматичних ознак частин мови, пов'язаних з їх переходом з однієї частини мови в іншу.

Вивчення психологічних студій уможливило висновок, що продуктивність пам'яті зростає, коли учні проводять спостереження над мовними явищами, які відбуваються на морфологічному рівні мови, а потім залучаються до лінгвістичних дискусій на уроках-семінарах, уроках-диспутах тощо. Визначено, що навчання морфології передбачає обов'язкове врахування психологічних особливостей і механізмів мислення та мовлення учнів, які супроводжуються низкою психічних процесів і дій, що допомагають робити власні припущення під час вивчення частин мови, пов'язаного із закономірностями історичного розвитку морфології, формулювати висновки, перевіряючи їх практично. Акцентовано, що в процесі навчання морфології передбачено врахування психологічних властивостей та механізмів мовлення, формування творчого мислення, що передбачають розвиток образного мислення учнів, уваги, пам'яті, уміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати певні відомості з морфології на основі психічного відображення дійсності. Це виявляється у виконанні учнями різноманітних завдань (кресвордів, тестів, творчих диктантів та ін.), творчих робіт, пов'язаних із вивченням конкретних морфологічних категорій, лінгвістичних ігор («Морфологічний калейдоскоп», «Знайди зайве», «Морфологічні естафети») тощо.

Установлено, що організація навчання морфології на профільному рівні значною мірою залежить від *уваги*, яка впливає на систематизацію знань, умінь і навичок про частини мови та їх реалізацію у виконанні самостійних та творчих завдань на уроках української мови. Як показує практика, увага є необхідною умовою ефективності засвоєння знань на уроках морфології, зокрема під час виконання різних видів контролю (тестів, творчих робіт та ін.), вправ на спостереження (наприклад, чи всі якісні прикметники мають ступені порівняння; прислівники яких розрядів переважають у різних стилях і чому тощо), дослідницьких завдань (визначення стилістичної ролі різних частин мови) тощо.

Інтерпретування психолінгвістичних здобутків у лінгводидактичний контекст дало змогу констатувати, що вчитель повинен викликати *інтерес* учнів до навчання морфології, адже це є одним з основних пізнавальних мотивів, що позитивно впливає на всі психічні процеси, зокрема сприймання, увагу, мислення, пам'ять, волю та сприяє продуктивній діяльності. Услід за актуалізацією інтересів, потреб і мотивів виникають *емоції*, які приводять до раціональних суджень, адже беруть безпосередню участь у регуляції процесів

пізнання, впливають на пам'ять, спонукають учнів до діяльності та впливають на оцінювання її перебігу й результативності. Тому позитивні емоції на уроках навчання морфології сприяють кращому запам'ятовуванню навчального матеріалу, адже найкраще й найлегше запам'ятовується те, що схвилювало чи захопило учнів, збудило їхню увагу, активізувало пам'ять, мислення й мовлення, і навпаки – охоплені негативними емоціями, учні навряд чи спроможні хоча б концентрувати думку.

Аналіз та синтез психологічних джерел засвідчує, що розвинена *уява* сприяє кращому засвоєнню знань з морфології та формує вміння свідомо ними користуватися у процесі спілкування. Розвиток уяви також впливає на формування уявлень. Так, зорові уявлення допомагають краще засвоїти знання з морфології, зокрема творчі завдання, складання висловлень за фотоілюстраціями, репродукціями картин із застосуванням самостійних та службових частин мов. Слухові уявлення відображають розуміння усного мовлення з подальшим його відтворенням у власних висловленнях (наприклад, прослуховування художніх творів відомих авторів з подальшим виконанням завдань морфологічного характеру: прослухавши вірш В. Симоненка «Лебеді материнства», скласти висловлення про взаємини між батьками та дітьми в українській родині, застосовуючи прислівники, пояснити їх написання; після прослуховування пісні Д. Луценка «Як тебе не любити, Києве мій!» написати есе «Я – киянин, і цим пишаюсь», використавши у ньому дієприкметники та визначивши їх синтаксичну роль тощо). Таким чином старшокласники не лише сприймають почуте, виявляють основний смисл висловлювання, його головну думку, а й свідомо користуються частинами мови для формування власної думки, що сприяє розвитку уяви та є виявом культури мовлення.

Згідно з вимогами чинної програми (профільний рівень) та напрацюваннями сучасних лінгводидактів (З. Бакум, О. Горошкіна, Т. Груба, О. Караман, С. Караман, О. Кулик, О. Кучерук, Н. Мордовцева, С. Омельчук, Л. Попова, В. Тихоша тощо) навчання морфології спрямовано на поглиблення знань учнів про граматичне і лексичне значення слова, особливості словозміни й словотворення в українській мові, синтаксичну функцію слів у мовленні, що допомагає учням глибше оволодіти нормами української літературної мови, дізнатись про вплив частин мови на стилістичне забарвлення тексту та його емоційно-експресивні відтінки, сприяє розвитку комунікативних здібностей учнів, збагачує їхній словниковий склад, допомагає усвідомлено уникати мовленнєвих помилок у різностильових текстах, розкриваючи при цьому стилістичний потенціал мовних одиниць. У цьому контексті зростає роль оволодіння морфологічними категоріями та засобами їхнього вираження шляхом розширення знань про комунікативні перспективи застосування здобутих знань.

У роботі обґрунтовано лінгводидактичні засади навчання морфології на профільному рівні, спрямовані на підвищення якості освітнього процесу, до яких віднесено *підходи* (особистісно орієнтований, компетентнісний та діяльнісний), які доповнюють один одного в реалізації завдань під час навчання морфології на профільному рівні й спрямовані на формування в

старшокласників лексичних, граматичних, комунікативних, стилістичних, риторичних умінь, мовної стійкості, що забезпечують точність і доцільність висловлення в різних сферах і ситуаціях спілкування, а також дотримання мовних норм, для здійснення ефективної комунікації.

Узагальнення результатів наукових досліджень засвідчило, що методика навчання морфології української мови на профільному рівні ґрунтується на низці принципів: загальнодидактичних (науковості, систематичності і послідовності, наступності і перспективності, зв'язку теорії з практикою, наочності, доступності, свідомості, організації навчання на дослідницьких засадах, активізації самостійної діяльності учнів); специфічних (навчання української мови на засадах інтеграції, історизму. У процесі дослідження було визначено методичні шляхи реалізації принципу навчання української мови на засадах інтеграції як дієвого інструменту узагальнення наукових відомостей з різних галузей у процесі навчання морфології (залучення відомостей з історії допоможе з'ясувати особливості основних етапів формування й розвитку української національної мови, переходу власних назв у загальні, походження числівників тощо). Принцип історизму в навчанні мови виокремив М. Стельмахович, зазначаючи про необхідність розгляду мовних явищ на історичному тлі. У роботі означений принцип потлумачено як спрямованість у навчанні мови на пошук причинно-наслідкових зв'язків у діахронічному аспекті. Цей принцип спрямовує на засвоєння етимології слів, що допомагає визначити правильний варіант написання, наприклад пояснення етимології назв міст *Маріуполь, Сімферополь і Тернопіль*. Принцип організації навчання на дослідницьких засадах зумовлює спонуку залучення учнів до дослідницької діяльності, у процесі якої вони усвідомлюють стилістичні функції частин мови, особливості вживання власних назв, пошанної множини займенників тощо. Принцип активізації самостійної роботи учнів визначає збільшення питомої ваги самостійної роботи учнів, що реалізується передусім через опрацювання науково-популярної літератури, «Українського правопису», роботу з текстами, лексикографічними виданнями. Уведення методично адаптованих історичних відомостей допоможе учням усвідомити традиційно складний мовний матеріал, наприклад, виникнення і розвиток категорії роду іменників, паралельних відмінкових форм тощо.

У розділі акцентовано на важливості навчання морфології в поєднанні з орфографією як засобом формування правописних умінь і навичок, адже з навчанням морфології пов'язана велика кількість правил, що стосуються творення та правопису слів, засвоєння яких потребує не лише інтенсивної мовної практики, а й історичного коментування для їх глибшого усвідомлення і засвоєння.

Установлено, що особливу роль у процесі навчання морфології української мови на профільному рівні відведено *уроку* як інструменту підвищення пізнавальної активності і самостійної роботи учнів, зокрема нетрадиційному як педагогічній інновації, що є результатом модифікації й удосконалення традиційного уроку шляхом внесення змін до його структури, форм взаємодії суб'єктів освітнього процесу.

Обґрунтовано вибір методів і прийомів навчання, що забезпечують належний рівень засвоєння старшокласниками знань з морфології на профільному рівні та формування умінь застосовувати здобуті знання практично. Акцентовано, що дослідницький метод є важливим джерелом розвитку самостійної, пізнавальної та творчої діяльності учнів на уроках вивчення морфології; спостереження як метод навчання полягає у виявленні учнями тих чи тих мовних явищ, у їх коментуванні, узагальненні, використанні у власному мовленні; інтерактивні методи і прийоми («морфологічний калейдоскоп», «знайди зайве», морфологічні задачі, ігри, «морфологічні естафети» тощо) викликають інтерес до навчання за умови, що учні, відчуваючи себе активними учасниками освітнього процесу, опановують морфологію за умови свідомої мотивації, практичного застосування набутого досвіду.

У другому розділі – **«Теорія і практика навчання морфології української мови на профільному рівні»** – проаналізовано зміст навчально-методичного забезпечення навчання морфології на уроках української мови в старших класах (профільний рівень); визначено рівні вимірювання навчальних досягнень учнів профільної школи з морфології.

Установлено, що в умовах постійних трансформацій у змісті мовної шкільної освіти до 2017 року діяла «Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова: 10 – 11 класи. Філологічний напрям (профіль – українська філологія). Профільний рівень» Л. Мацько, О. Семеног, розроблена з урахуванням положень Закону України «Про загальну середню освіту», Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти, Концепції профільного навчання в старшій школі, Типового навчального плану загальноосвітніх навчальних закладів (філологічний напрям), програми «Українська мова. 5 – 11 класи», Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти та затверджена Міністерством освіти і науки України. У програмі акцентовано на виконанні таких завдань, як поглиблене засвоєння основ лінгвістики, мовних одиниць сучасної української літературної мови, а також теорії мовленнєвої діяльності та практичному застосуванні мовних засобів у різних сферах і ситуаціях спілкування. Навчання української мови було спрямовано на поглиблення знань учнів про граматичне і лексичне значення слова, про особливості словозміни й словотворення в українській мові, про синтаксичну функцію слів у мовленні, тому мовна (лінгвістична) змістова лінія побудована на опрацюванні теоретичних понять мовної структури, зокрема морфологічної, фактів та закономірностей, що є основою для формування правильного уявлення учнів про структуру української мови загалом та морфології зокрема. Ця змістова лінія містить значні можливості для формування й розвитку в старшокласників умінь поглиблено опрацювати теоретичні питання мовної структури, творчий доробок учених – лінгвістів, письменників, діячів культури, аналізувати мову фольклорних і художніх творів, виконувати творчі завдання. Водночас зміст програми дещо затеоретизовано, доцільно було б увиразнити орієнтири на реалізацію функцій мовних одиниць, а також запропонувати

матеріал, що репрезентує мовну гру, щоб на уроках учні мали змогу її пояснити або й спробувати самотійно створити зразки такої гри.

Потреба у реформуванні освіти сприяла тому, що у 2017 році вийшла *«Навчальна програма з української мови для профільного навчання учнів 10 – 11 класів загальноосвітніх навчальних закладів. Філологічний напрям, профіль – українська філологія 2017»* (розробники Л. Мацько, Т. Груба, О. Семенов, Т. Симоненко). Означена програма розширила коло вимог до навчання української мови на профільному рівні. Виходячи із суспільних і освітніх функцій української мови, основну мету навчання предмета сформульовано як виховання інтелектуально розвиненої, морально досконалої, національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка відзначається готовністю до подальшого професійно орієнтованого навчання, спроможна самотійно визначати цілі самонавчання, самовиховання й саморозвитку та дієво їх реалізувати.

З'ясовано, що в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти значне місце впродовж десятиріччя посідають підручники для поглибленого вивчення української мови С. Карамана, О. Караман, М. Плющ, В. Тихоші (2010 р.; 2011 р.; 2012 р.), уперше для профільного рівня 2018 року підготовлено два альтернативні підручники української мови: перший – авторський колектив С. Караман, О. Горошкіна, О. Караман, Л. Попова; другий – автори А. Ворон, В. Солопенко. Зміст підручників спонукає учнів до виконання дослідницьких, творчих, пошукових завдань, оскільки в них закладений методично адаптований матеріал комунікативно-базисного ядра сучасної української літературної мови, що сприяє формуванню предметної й ключових компетентностей учнів. Відзначимо, що певний обсяг мовознавчих відомостей, тексти до окремих завдань, тести на повторення вміщені авторами на QR-кодах, водночас стверджуємо, що підручники містять невелику кількість вправ, що зумовлено вимогами до їх обсягу, тому сьогодні актуальним є використання навчальних посібників. До таких належить передусім посібник *«Українська мова. 10 клас. Профільний рівень»* за ред. Л. Мацько. Книжка містить цікавий теоретичний матеріал з сучасного мовознавства, історії мови, теорії мовленнєвої діяльності, стилістики, лінгвістики тексту; систему вправ і завдань, розроблену на засадах діяльнісного, дослідницького підходів до навчання української мови.

Аналіз змісту навчально-методичного забезпечення навчання морфології на уроках української мови в старших класах (профільний рівень) свідчить про незначну кількість навчально-методичних видань.

Задля розроблення науково обґрунтованої методики навчання морфології української мови на профільному рівні необхідно було визначити рівні вимірювання навчальних досягнень учнів профільної школи з морфології. Для цього проведено констатувальний етап педагогічного експерименту. Рівні вимірювання навчальних досягнень учнів профільної школи з морфології визначали, ґрунтуючись на положеннях Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти, використовуючи критерії й показники оцінювання, подані в чинних програмах з української мови. Рівні вимірювання навчальних досягнень учнів профільної школи з морфології перевірялися на основі розроблених

завдань, а саме: тестів, вправ на текстовій основі та творчої роботи за чотирма рівнями: *високим, достатнім, середнім, елементарним*. Високий рівень виявили пересічно 6,6% старшокласників, достатній – 35,6%, середній – 44%, елементарний – 13,6%. Результати констатувального зрізу педагогічного експерименту, анкетування вчителів і учнів засвідчили, що фактичний стан навчання морфології в старших класах (профільний рівень), а також рівні вимірювання навчальних досягнень учнів профільної школи з морфології зумовлюють необхідність розроблення та експериментальної перевірки запропонованої методики.

У третьому розділі – **«Експериментальна перевірка запропонованої методики навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні»** – з'ясовано зміст, мету, завдання експериментально-дослідної роботи; розроблено програму; описано й проаналізовано перебіг і результати формувального та контрольного етапів педагогічного експерименту; доведено ефективність розробленої методики навчання морфології української мови в старших класах (профільний рівень).

Мета експериментального навчання полягала у створенні методики навчання морфології в старших класах (профільний рівень) та перевірці її ефективності. В основу побудови програми експериментального навчання покладено припущення, що навчання морфології в старших класах (профільний рівень) стане результативним за таких умов: розроблення системи дослідницьких і творчих вправ та завдань, які сприятимуть розвитку творчих здібностей, удосконаленню граматичних, комунікативних, правописних умінь старшокласників; упровадження в освітній процес методично адаптованих історичних відомостей, які допоможуть учням краще зрозуміти морфологічні явища; системного використання внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків, що уможливають розгляд мовних явищ на основі осмислення, узагальнення й систематизації відомостей, здобутих у процесі опанування різних предметів.

Складники системи експериментально-дослідного навчання (підходи до навчання, мета, завдання, зміст, принципи, форми, методи й засоби навчання) спрямовано в роботі на розв'язання пріоритетного завдання – розроблення ефективної методики навчання морфології української мови старшокласників (профільний рівень).

На підставі результатів констатувального етапу педагогічного експерименту було виокремлено три етапи експериментального навчання. Метою першого – *мотиваційного* – етапу було визначено формування в учнів десятого класу стійкої мотивації до навчання української мови загалом, морфології зокрема, а також коригування граматичних, правописних умінь і навичок учнів. Упродовж означеного етапу важливо було сформувати в учнів стійку мотивацію до навчання української мови. Для цього пропонували завдання, що моделювали різноманітні мовленнєві ситуації й спонукали учнів до індивідуальної мовотворчості, роботу з текстами про роль мови в житті людини й суспільства, функції мови, мовну стійкість. У такий спосіб

здійснювалося мовне виховання й формувалося усвідомлення позитивної мовленнєвої поведінки.

Оскільки програмою впродовж першого етапу не передбачено опанування розділу «Морфологія», роботу вчителів в експериментальних класах було спрямовано на повторення вивченого з морфології в основній школі та вдосконалення вмінь учнів застосовувати норми вживання самостійних та службових частин мови в усному та писемному мовленні; учні систематично виконували завдання, що передбачали повторення правил написання самостійних і службових частин мови, редагування словосполучень, речень, текстів.

Під час першого етапу старшокласників залучали до дослідницької діяльності. Для цього застосовували вправи й завдання, спрямовані на вироблення вмінь спостерігати й аналізувати мовні факти, орієнтуватися в багатоманітності мовних явищ. Значна кількість завдань передбачала розв'язання проблемних ситуацій, висунення припущень.

Ознайомлення з історичними відомостями про етапи формування й розвитку української мови уможливило актуалізацію знань десятикласників з розділу «Морфологія», зокрема про відміни іменників.

У процесі експерименту поєднували відомості з української мови з відомостями, які здобувають учні під час опанування інших предметів, наприклад, завдання на матеріалі тексту про видатного живописця І. Айвазовського не лише передбачало засвоєння знань про прийменник і повторення вивченого про написання власних назв іменників та прикметники, а й орієнтувало на виконання творчої роботи, що передбачала опис картини, з урахуванням знань, здобутих на уроках мистецтва, а також побудову розповіді з правильним використанням морфологічних мовних одиниць.

Здебільшого використовували інтерактивні методи і прийоми, що давали змогу учням спілкуватися з іншими, критично мислити, приймати продумані рішення, а також створити в класі атмосферу творчого співробітництва, порозуміння.

Під час другого – *поглиблювального* – етапу здійснювалося поглиблення знань учнів з морфології української мови, формування стійких граматичних, правописних, комунікативних умінь учнів. Це відбувалося передусім шляхом засвоєння морфологічних відомостей з урахуванням внутрішньопредметних (орфографії, синтаксису, стилістики, риторики) і міжпредметних зв'язків (українська література, іноземна мова, історія, хімія, географія тощо); ознайомлення старшокласників із методично адаптованими історичними відомостями, що уможлиблюють краще розуміння морфологічних явищ і понять; застосування системи дослідницьких і творчих вправ та завдань, які сприяли розвиткові творчих здібностей, удосконаленню граматичних, комунікативних, правописних умінь старшокласників.

У доборі вправ і завдань намагалися виконати низку дидактичних вимог, як-от: забезпечення міцності знань і вмінь на основі повторення вивченого раніше, наростання складності, активізація мислення учнів. Під час опанування

морфологічних відомостей учнів систематично залучали до дослідницької діяльності, передусім до виконання проєктів. Перед початком вивчення розділу десятикласниками було запропоновано довготривалий проєкт «Хрестоматія лінгвістичних мініатюр», до якої вони мали знайти наявні в літературі (науково-популярній або художній.) або скласти самостійно лінгвістичні мініатюри про частини мови – стислі цікаві оповідання, що створюють образне уявлення про те чи те мовне явище або поняття. Таке завдання використовували з опертям на висновки психологів (Л. Божович, Г. Щукіна, І. Якиманська) та експериментальні дослідження лінгводидактів (О. Горошкіна, Т. Жулій, О. Караман, С. Караман, Н. Мордовцева, Л. Попова та ін.), що складний теоретичний матеріал учні краще засвоюють у нестандартній, образній формі, оскільки мовна експресія має значну роль у формуванні в учнів інтересу до навчання мови.

У процесі навчання вчителі застосовували розосереджено лінгвістичні мініатюри, щоб активізувати роботу старшокласників й актуалізувати їхні знання, здобуті в основній школі; проєкти: довготривалий «Хрестоматія лінгвістичних мініатюр», до якої вони повинні були знайти наявні в літературі (науково-популярній або художній) або скласти самостійно лінгвістичні мініатюри про частини мови; короткострокові, наприклад: «Люди-бренди» (добір інформації про перехід іменників-власних назв у загальні), «Якого кольору слова?» (про прикметники-кольороназви), «Числівники-символи».

Уведення історичних відомостей (методично адаптованих стислих мовознавчих довідок з історії мови) в освітній процес сприяло поглибленню знань учнів, розумінню того, що мова як засіб комунікації між людьми, змінюється разом із суспільством, із носіями, тобто постійно розвивається. Здебільшого це була інформація з мовознавчих праць Т. Видайчук, О. Крижанівської, В. Півторака, В. Сімовича, І. Ющука та ін.). Наприклад, під час вивчення іменника учні дізнаються, що в давнину частини мови називали інакше. Так, *іменник* колись називали *суцником* чи *речівником*. Поняття *іменник* 1873 року ввів у науковий обіг український мовознавець та етнограф Омелян Патрицький. Повторюючи відомості про чотири відміни іменників, учні дізнаються, що в дописемний час у мові була набагато складніша система відмінювання. Однак у процесі становлення української мови відбулося руйнування цієї старої праслов'янської системи, де основу відміни становили не відмінкові закінчення, а суфікси основи слова, за якими виокремлювали шість типів відмінювання. Розроблення сучасної системи відмінювання – це процес тривалих змін. Форми іменників того самого роду поступово зближувалися у відмінюванні, відбувалося спрощення та уодноманітнення флексій за аналогією до найбільш поширених іменників. Так, приблизно у XIV – XV століттях стара система відмінювання, що була представлена 6 типами, постала у вигляді системи з 4 типів, або відмін. Історичні коментарі дали змогу учням зрозуміти етимологію багатьох іменників-власних назв (прізвищ, географічних назв) під час повторення теми «Написання власних назв», що уможливило реалізацію міжпредметних зв'язків українська мова – історія –

географія; історичну тяглість використання паралельних форм закінчень *-ові, -еві* в давальному відмінку однини іменників-істот II відміни чоловічого роду (*школяреві, інженерові, лікареві*). Учні дізналися, що мовознавці вважають ці закінчення самобутніми, такими, що вирізняють українську мову з-поміж споріднених слов'янських, саме ці форми були заборонені українським радянським правописом. Ознайомлення з історичними відомостями сприяє усвідомленню учнями причин і характеру змін сучасного українського правопису та закріпленню відповідних правил.

У процесі експериментального навчання було застосовано фронтальну, групову та індивідуальну форми діяльності для підвищення ефективності засвоєння знань з морфології. Чільне місце відводилось самостійній роботі учнів над пошуком потрібної інформації з подальшим її обміном між учасниками освітнього процесу. Наприклад, під час вивчення іменників учням було запропоновано підготувати повідомлення за книжкою К. Городенської «Українська мова у вимірах сьогодення» про відмінювання складних прізвищ (I група), особливості відмінювання російських прізвищ (II група), відмінювання грузинських прізвищ (III група). Для унаочнення інформації, ілюстрування прикладів учні готували мультимедійні презентації. Експеримент засвідчив продуктивність спостереження над використанням тієї чи тієї морфологічної одиниці в мовленні, що уможливило усвідомлення функцій кожної частини мови в побудові текстів різної жанрово-стильової належності, збагатило учнів соціокультурними, історичними відомостями. Ефективним виявився лінгвістичний квест.

Упродовж третього етапу – *узагальнювально-рефлексійного* – здійснювалося узагальнення й систематизація морфологічних знань учнів, перевірка рівнів сформованості вмінь і навичок створювати власні висловлення різної жанрово-стильової належності.

Завдання, запропоновані учням упродовж означеного етапу, здебільшого мали комплексний характер, тобто передбачали узагальнення й систематизацію відомостей не тільки з морфології, а й з інших розділів. До того ж подібні завдання залучали учнів до кількох видів мовленнєвої діяльності. Цікавими для учнів виявилися усні завдання, що сприяли підвищенню інтересу до вивчення морфології та орієнтовані на перевірку рівнів сформованості практичних умінь і навичок. Так, окремі учні отримали завдання створити презентацію в науковому стилі про цікаві географічні об'єкти в Україні, які містили цифрові позначки (річки, озера, гори тощо). Після прослуховування цього повідомлення учні розділились на групи відповідно до їхніх інтересів та отримали такі завдання: I група – скласти розповідь «Подорож Україною» в художньому стилі, уживаючи числівники, II група – скласти розповідь «Екологічні проблеми України» в публіцистичному стилі також із використанням числівників. Після прослуховування текстів різних стилів учні III групи зробили висновок про особливості вживання числівників у різних стилях мовлення. Цінність роботи полягала в тому, що учні колективно склали розповідь у певному стилі (для цього необхідно було актуалізувати знання про

стилі мовлення, відмінювання числівників, написання власних назв, а також знання, здобуті в процесі навчання інших шкільних предметів та самостійно з різноманітних джерел, у тому числі засобів масової інформації). Виголошення розповіді в класі уможливило повторення орфоепічних норм та вдосконалення риторичних умінь старшокласників.

Чільне місце було відведено самостійній роботі учнів над пошуком потрібної інформації з подальшим її обміном між учасниками освітнього процесу. Учителі експериментальних класів не подавали готової інформації, а спонукали учнів до самостійного її здобування, прирощення нових відомостей до уже здобутих знань, структурування інформації і, щонайголовніше, практичного застосування здобутих відомостей. Упродовж третього етапу учнів залучали до рефлексії власної мовленнєвої діяльності в аспекті дотримання морфологічних норм.

Кожен з етапів педагогічного експерименту засвідчив, що важливе значення у процесі навчання морфології в старших класах (профільний рівень) мало формування в учнів десятого класу стійкої мотивації до навчання української мови загалом, морфології зокрема. Особливе місце в експериментальному навчанні посідали вправи й завдання, спрямовані на вироблення вмінь спостерігати й аналізувати мовні факти, орієнтуватися в багатоманітності мовних явищ, а також проекти, виконання яких стимулювало інтерактивну діяльність старшокласників, формувало вміння працювати в команді. Значна кількість завдань передбачала розв'язання проблемних ситуацій, висунення припущень. Продуктивною виявилася робота з текстом, що сприяла усвідомленому засвоєнню теоретичного матеріалу, забезпечувала отримання нової соціокультурної інформації. Робота з текстом сприяла вдосконаленню в учнів умінь побудови текстів різної жанрово-стильової належності з дотриманням граматичних норм та культури мовлення, розширювала комунікативний і соціокультурний потенціал уроків. Критеріями добору текстів було обрано тематично-стильове різноманіття, урахування змісту мовної, мовленнєвої та соціокультурної змістових ліній чинної програми, можливості тексту в реалізації міжпредметних зв'язків, потенціал тексту для розвитку духовно багатой мовної особистості учня.

Кожен етап дослідного навчання завершувався розробленими проміжними зрізами для порівняння їх результатів з даними констатувального етапу експерименту.

У процесі аналізу виконаних завдань доведено позитивний вплив експериментальної методики на рівень знань, сформованості граматичних, орфографічних, стилістичних, комунікативних умінь учнів: вони загалом опанували відомості про частини мови, взаємоперехід частин мови, складні випадки правопису різних частин мови, морфологічні засоби виразності мови, морфологічні норми, нормативне вживання форм слова; виявили вміння організовувати власну діяльність щодо засвоєння морфологічних норм української мови (визначати мету засвоєння навчального матеріалу, пов'язувати морфологічні відомості з практичною діяльністю); розрізняти

морфологічні норми, пов'язані з особливостями класифікування, словозміни, вживання й поєднання різних частин мови в усному мовленні й на письмі; дотримуватися правил написання відмінкових закінчень відмінюваних частин мови; пояснювати причини й закономірності вживання певних словоформ.

Як видно з таблиці, показники в експериментальних класах, у порівнянні з контрольними, вищі за всіма критеріями, тому є підстави говорити про ефективність запропонованої методики.

Таблиця 1

Результати контрольного зрізу

Рівні	Запитання та завд. для самоперев.	Робота з текстом	Творче завдання	Запит. та завд. для самопер.	Робота з текстом	Творче завдання
Високий	11%	11%	10%	16%	17%	15%
Достатній	35%	45%	58%	45%	53%	65%
Середній	42%	35%	27%	33%	26%	20%
Елементарний	12%	9%	5%	6%	4%	1%

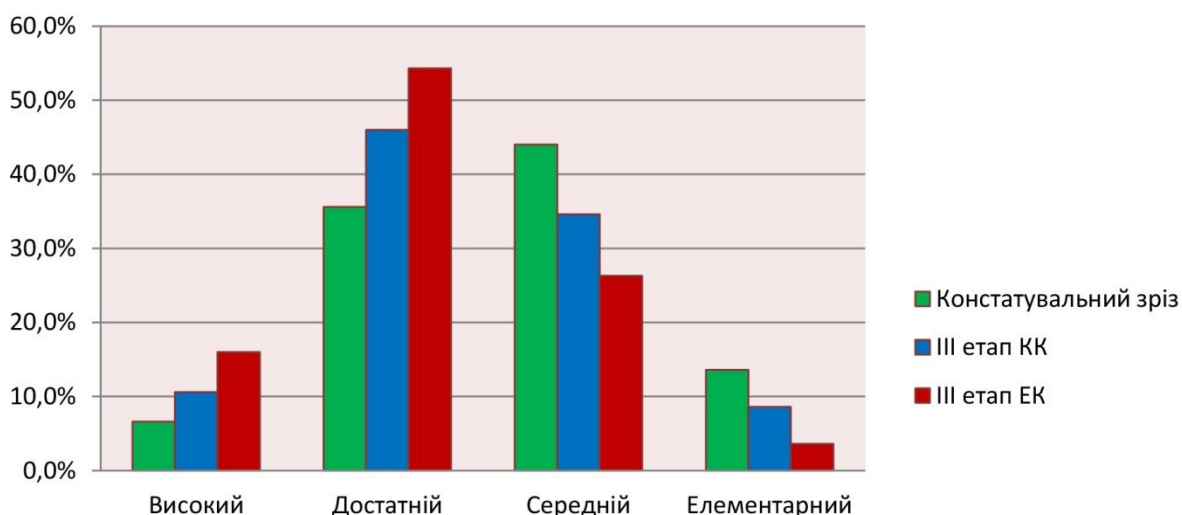

Рис. 1. Динаміка позитивних змін у рівнях навчальних досягнень учнів профільної школи з морфології.

Одержані результати експерименту засвідчили ефективність запропонованої методики навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні, яку доцільно впроваджувати в освітній процес закладів загальної середньої освіти.

Узагальнення результатів дослідження дало підстави для таких **висновків**:

1. Студіювання науково-методичної літератури дало змогу обґрунтувати й визначити теоретичні засади навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні. З'ясовано, що методика навчання морфології української мови (профільний рівень) має спиратися на мовознавчі, психологічні здобутки, особистісно орієнтований, діяльнісний, компетентнісний, соціокультурний *підходи*, що забезпечують інтелектуальний і соціокультурний розвиток учнів, формування в них умінь комунікативно

доцільно використовувати мовні засоби в різних життєвих ситуаціях, самостійно підвищувати рівень знань та вдосконалювати культуру мовлення. Узагальнення наукових підходів до обґрунтування психолого-педагогічних засад навчання морфології української мови (профільний рівень) дало змогу виокремити й урахувати *загальнодидактичні* і *специфічні принципи навчання* (зв'язку теорії з практикою, наочності, доступності, свідомості, організації навчання на дослідницьких засадах, активізації самостійної діяльності учнів, навчання української мови на засадах інтеграції, історизму), а також використовувати традиційні та інтерактивні методи і прийоми навчання.

2. Вивчення мовознавчої літератури з теми дослідження дало змогу проаналізувати різні погляди на тлумачення терміна «*частини мови*» й визначити наукову позицію дослідження, що спиралося на праці І. Вихованця, К. Городенської, які витлумачують *частини мови* як «семантико-граматичні класи слів, що характеризуються узагальненим граматичним значенням, абстрагованим від конкретних лексичних значень слів; структурою граматичних категорій; системою форм словозміни або її відсутністю; спільністю синтаксичних функцій». *Методику навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні* в роботі потлумачено як лінгводидактичну категорію, що визначає змістову і технологічну організацію (підходи, принципи, форми, методи, прийоми, засоби), спрямовані на засвоєння учнями морфологічного рівня української мови як підґрунтя для формування в них комунікативних умінь. У роботі запропоновано тлумачення поняття «*методична адаптація*», під якою розуміємо спрощення способу подачі матеріалу, що відповідає сучасній граматичній теорії та не суперечить законам логіки, ураховує вікові особливості учнів та зміст навчання української мови на профільному рівні.

3. Систематизовано теоретичні надбання і педагогічний досвід навчання морфології на профільному рівні та зроблено висновки, що нині в освітньому процесі застосовують кілька рекомендованих галузевим міністерством альтернативних підручників і навчально-методичних посібників, автори яких намагалися дати адекватну відповідь на соціальні виклики та реалізувати вимоги чинної програми для профільного рівня. Водночас зазначимо наявність нечисленних навчальних видань, тому не втрачає актуальності проблема розроблення підручників, посібників, спрямованих на репрезентацію комунікативного аспекту традиційно затеоретизованого морфологічного матеріалу.

4. Використані критерії та виокремлені на їхній основі рівні (високий, достатній, середній, елементарний) вимірювання навчальних досягнень учнів профільної школи з морфології дали змогу визначити фактичний рівень мовної підготовки старшокласників. Результати констатувального зрізу засвідчили перевагу достатнього й середнього рівнів вимірювання навчальних досягнень учнів профільної школи з морфології.

5. Ефективна реалізація експериментальної методики навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні залежала

від урахування психолого-педагогічних засад, зокрема підходів до навчання, загальнодидактичних та специфічних принципів навчання української мови. Результати експериментального навчання довели ефективність розроблення дослідницьких і творчих вправ та завдань, які сприяли розвитку творчих здібностей, удосконаленню граматичних, комунікативних, правописних умінь старшокласників; упровадження в освітній процес методично адаптованих історичних відомостей, які допомогли учням краще усвідомити сутність морфологічних явищ; системного використання внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків, що уможливили розгляд мовних явищ на основі осмислення, узагальнення й систематизації відомостей, здобутих у процесі опанування різних предметів.

Дисертація не претендує на остаточне розв'язання проблеми навчання морфології на уроках української мови в старших класах (профільний рівень). Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в розробленні комп'ютерної підтримки інтерактивної навчальної діяльності учнів, розробленні системи ситуаційних вправ для навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні.

Основний зміст дисертації відбито в таких публікаціях автора:

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дисертації:

1. Олійник А. Використання інтерактивних методів у процесі навчання морфології української мови на профільному рівні в 10 класах закладів загальної середньої освіти. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2018, №3 (137). С.94 – 101.

2. Олійник А. Перспективи уроку вивчення морфології української мови на профільному рівні в компетентнісній парадигмі. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. (DOI) *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Випуск 2. Бердянськ : БДПУ, 2018. С.236 – 245.

3. Oliynyk A., Goroshkina O. Principles of the Ukrainian language morphology learning at the secondary school level (Принципи навчання морфології української мови в профільних класах закладів загальної середньої освіти). *Social Educational Project of Improving Knowledge in Economics: Edition 20*. Frankfurt, Deutschland; Poitiers, France; Los Angeles, USA. 2018. P. 21-26. URL: <http://www.sepikecloud.com>

4. Олійник А. Самостійна робота на уроках вивчення морфології української мови в старших класах закладів загальної середньої освіти (профільний рівень). *Наукові записки: збірник наукових статей*. Київ: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. Випуск СХХХVIII (138). С.154 – 160. (Серія педагогічні науки).

5. Олійник А. Текст як засіб формування ключових та предметної компетентностей старшокласників у процесі навчання морфології української мови на профільному рівні. *Теоретична та дидактична філологія: збірник наукових праць*. Серія «Педагогіка». Переяслав-Хмельницький. 2018. Випуск 28. С.121 – 130.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

6. Олійник А. Виразність як комунікативна складова вивчення морфології української мови у старших класах профільної школи. *Тенденції і перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації*: матеріали XII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 30-31 березня 2016 р. №12. Україна, Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди.

7. Олійник А. Дидактичний матеріал з морфології. Іменник. Профільний рівень. *Українська мова й література в школах України*: науково-методичний та літературно-мистецький журнал. Київ: «Педагогічна преса», 2018. №12. С. 36-59.

8. Олійник А. Дидактичний матеріал з морфології. Прикметник. Профільний рівень. *Українська мова й література в школах України*: науково-методичний та літературно-мистецький журнал. Київ: «Педагогічна преса», 2019. №1-2. С. 23-27.

9. Олійник А. Дидактичний матеріал з морфології. Профільний рівень. *Українська мова і література в школі*: науково-методичний журнал. Київ, 2019. №4. С. 29 – 33.

10. Олійник А. Дидактичний матеріал з морфології. *Українська мова і література в школі*: науково-методичний журнал. Київ, 2019. №5. С.20 – 25.

11. Олійник А. Дидактичний матеріал з морфології. *Українська мова і література в школі*: науково-методичний журнал. Київ, 2019. №6. С.35 – 44.

12. Олійник А. Інтегроване навчання старшокласників у контексті вивчення морфології української мови. *Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки*: матеріали VI щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2016. С. 55-61.

13. Олійник А. Житнікова С. Інтелектуальні та духовні надбання – найцінніші скарби людства. Українська мова (морфологія – профільний рівень) – математика, 11 клас. *Форум педагогічних ідей*. Відкритий урок: розробки, технології, досвід. Київ: ТОВ «Видавництво «Плеяди», 2018. №02/2018. URL: http://osvita.ua/school/lessons_summary/

14. Олійник А.М. Про окремі випадки вживання великої літери. Українська мова, 10 клас. *Українська мова й література в сучасній школі*: науково-методичний та літературно-мистецький журнал. 2013. №1. С. 30-33.

15. Олійник А. М. Уживання суфіксів -ів- (-їв-) у назвах міст України. Українська мова, 10 клас. *Українська мова й література в школах України*: науково-методичний та літературно-мистецький журнал. Київ 2015. №11. С. 52-56.

16. Олійник А.М. Узагальнення й систематизація вивченого з теми «Іменник». Українська мова, 10 клас (профільний рівень). *Українська мова й література в школах України*. 2018. №1. С. 56-59.

17. Олійник А. М. Усна перевірка якості знань учнів: бесіда як метод контролю. *Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки*:

матеріали IV щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції 2014 р. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2014. С. 140-146.

АНОТАЦІЇ

Олійник А.М. Методика навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова). – Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2020.

У дисертації подано результати теоретико-експериментального дослідження розробленої методики навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні.

У роботі проаналізовано лінгвістичні, психолого-педагогічні, методичні засади навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні; проаналізовано зміст навчально-методичного забезпечення навчання морфології на уроках української мови в старших класах (профільний рівень); визначено рівні вимірювання навчальних досягнень учнів профільної школи з морфології; розроблено методику навчання морфології в старших класах (профільний рівень) та експериментально перевірено її ефективність.

У роботі доведено, що ефективна реалізація експериментальної методики навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні залежала від урахування психолого-педагогічних засад, зокрема підходів до навчання, загальнодидактичних та специфічних принципів навчання української мови. Результати експериментального навчання довели ефективність розроблення дослідницьких і творчих вправ та завдань, які сприяли розвитку творчих здібностей, удосконаленню граматичних, комунікативних, правописних умінь старшокласників; упровадження в освітній процес методично адаптованих історичних відомостей, які допомогли учням краще усвідомити сутність морфологічних явищ; системного використання внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків, що уможливили розгляд мовних явищ на основі осмислення, узагальнення й систематизації відомостей, здобутих у процесі опанування різних предметів.

У процесі аналізу виконаних завдань було доведено позитивний вплив експериментальної методики на рівень знань, сформованості граматичних, орфографічних, стилістичних, комунікативних умінь учнів: вони загалом опанували відомості про частини мови, взаємоперехід частин мови, складні випадки правопису різних частин мови, морфологічні засоби виразності мови, морфологічні норми, нормативне вживання форм слова; виявили вміння організовувати власну діяльність щодо засвоєння морфологічних норм української мови (визначати мету засвоєння навчального матеріалу, пов'язувати морфологічні відомості з практичною діяльністю); розрізняти морфологічні норми, пов'язані з особливостями класифікування, словозміни, вживання й поєднання різних частин мови в усному мовленні й на письмі;

дотримуватися правил написання відмінкових закінчень відмінюваних частин мови; пояснювати причини й закономірності вживання певних словоформ.

Ключові слова: морфологія, методика навчання морфології, профільний рівень, принцип історизму, внутрішньопредметні зв'язки, міжпредметні зв'язки, дослідницькі завдання.

ANNOTATION

Oliynyk A. M. Methods of teaching morphology of the Ukrainian language in high school at an advanced level. - Manuscript. Ph.D. thesis in Philology. Speciality: 13.00.02 - Theory and methods of teaching (the Ukrainian language). - Borys Grinchenko Kyiv University. - Kyiv, 2020.

The thesis represents the results of theoretical and experimental research of the developed method of teaching morphology of the Ukrainian language to high school students at an advanced level.

The paper analyzes linguistic, psychological, pedagogical, and methodological principles of teaching Ukrainian morphology in high school at an advanced level; the content of educational and academic support of teaching Ukrainian morphology in high school at an advanced level; levels of testing high school students' performance in morphology; it was developed methodology of teaching morphology in high school (advanced level) and its effectiveness was experimentally tested.

The paper proves the effective implementation of the experimental method in teaching Ukrainian morphology in high school at an advanced level depended on the psychological and pedagogical principles, including learning, didactic approaches, and peculiar features of teaching Ukrainian. The results of experimental training proved the effectiveness of the development of research and creative activities that contributed to the development of creative abilities, improvement of grammatical, communicative, spelling skills of high school students; introduction of methodically adapted historical information into the educational process, which helped students better understand the importance of morphological phenomena; systematic use of interpersonal relations, which made it possible to consider linguistic phenomena based on comprehension, generalization, and systematization of information obtained in the process of mastering various subjects.

While analyzing tasks performed it was proved that the experimental method has a positive influence on knowledge level, forming grammatical, spelling, stylistic and communicative students' abilities. They obtained information about parts of speech and its transitions, difficult cases spelling in parts of speech, morphological norms, and word usage. It was revealed how to learn better morphological norms of the Ukrainian language, link theory with practical activities and distinguish morphological norms connected with its peculiarities of classification, word change, use and combination of different parts of speech in oral speech and writing; follow the rules of writing case endings of declension parts of speech; explain the reasons and patterns of use of certain word forms.

Keywords: morphology, methods of teaching morphology, advanced level, the principle of historicism, interpersonal relations, research tasks.